

УДК 34 (3/9) (477) «15/16»

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ XVII СТ. В ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ: СВІТОГЛЯДНІ ВИТОКИ

Л. Шевчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000,
e-mail: liliana.shevchuk@lnu.edu.ua*

Аналізуючи події в Україні середини XVII ст. як складову загальноєвропейського революційного руху, автор розглядає світоглядні, ідеологічні та ідейні витoki української революції. З'ясовано і охарактеризовано їх спільні зі загальноєвропейськими, а також специфічні риси. Загалом, зміна світоглядної системи в Україні пов'язується з ренесансно-гуманістичними та реформаційними ідеями, які почали поширюватися на українських землях. З одного боку – вони не втрачали тут свого первісного змісту, а з іншого – набували національного виразу, зумовленого осмисленням актуальних проблем українського суспільства.

З'ясовано, що підґрунтям української революції XVII ст. стала теорія природного права з її концепцією невід'ємних природних прав людини та концепцією суспільного договору. Дехто з українських мислителів, незважаючи на те, що до 1649 р. Україна не мала власної держави, обмірковував майбутній шлях її політичного розвитку. Конкретні плани побудови власної держави втілені, зокрема, у працях Й. Верещинського, П. Могили, Ю. Немирича тощо. Вони відображали тенденцію до поєднання осмислення історії власної державотворчої традиції з вивченням західного досвіду. Аналіз політико-правових ідей українських авторів, реальні історичні події XVII ст. засвідчують появу серед українського населення виразних тенденцій до побудови власної держави.

Ключові слова: українська державність, історія філософії права, природне право, справедливість, свобода, опір владі.

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vla.2021.72.035>

Упродовж XVI–XVII ст. започатковується нова, кардинально відмінна епоха в історії європейської цивілізації – епоха Нового часу. Відбувається становлення, а в подальшому й утвердження право-державного укладу, що ґрунтується на політичній демократії, правовій свободі і громадянській рівності. Суспільство поступово вивільнюється від традиційних державних, феодальних, релігійних і подібних обмежень. Цілковито зрозуміло, що такі ґрунтовні зрушення не могли бути проведені мирно і безболісно та й, зрештою, їх утвердження затягнулося не на одне десятиліття. Подолання старих, обмежуючих поступ феодальних устоїв, вилилося в історичну низку політичних революцій. Відтак, Новий час став епохою революційного у своїй основі утвердження нового державного ладу.

Не залишилась осторонь глобальних цивілізаційних зламів і Україна, входження якої у добу Нового часу відбувалося в доволі складних обставинах. Підпорядкована суспільно-політичним структурам Речі Посполитої, по суті, позбавлена власної політичної еліти, піддана політичним, соціальним, економічним та релігійним обмеженням, українська спільнота саме в цей час спромоглася, як відзначають В. Смолій та В. Степанков, на реалізацію унікального за своїми

масштабами і наслідками політичного проекту, складовими якого стали створення національної політичної і правової систем та унітарної Української держави, яка, маючи свою специфіку, подеколи демонструючи певну недосконалість інституцій, втім, будувалася за європейськими канонами ранньомодерної державотворчості [7, с. 6]. Подібно як і в інших європейських країнах, суттєві суспільно-політичні перетворення в Україні були зумовлені національною революцією 1648–1676 рр. Відтак, вона не лише логічно вписується в загальну картину революційних змагань європейців, але й, без сумніву, відіграє вагомий роль у загальноєвропейському процесі цивілізаційних змін Нового часу.

При всій своїй складній парадигмі, спонтанності й стихійності, насильствах і перепривласненні благ, попри відмінність (часто діаметрально протилежну) у поглядах, жорстокість міжособної боротьби за владу, непослідовність і суперечливість у діях, консервативну поведінку, прагматизм, вимушений реалізм, угодовство, компроміси, (весь цей спектр ознак української революції цілком виправдано можемо накладати і на інші європейські революційні рухи як тієї епохи, так і наступні) – революція, – явище, аж ніяк не суперечне природі життя, а, навпаки, відповідне їй. Адже попри перелічені негативи, революції – це рух суспільства, це його внутрішня потреба, коли інший (еволюційний) шлях не дає можливостей виходу з кризових станів, а лише загострює суперечності. Саме стрімкі революційні зрушення в системі світосприйняття і ціннісних орієнтацій, дозволили Україні не тільки продемонструвати своє «пан'європейське покликання», а й прилучитися через утворений тут «культ свободи» до «універсального фонду Європи». Причому у цьому контексті свобода розуміється як прагнення до національної незалежності і громадянських прав [4, с. 20].

Аналізуючи події в Україні середини XVII ст. як складову загальноєвропейського революційного руху, у цій статті ставимо собі за мету розглянути лише частину, але надзвичайно важливу, широкого спектру чинників, притаманних революціям як явищу. Ітиметься про світоглядні, ідеологічні та ідейні витоки української революції.

Базовими постулатами європейських революцій Нового часу загалом і української зокрема стали теорії природного права й суспільного договору, які, хоч і були закладені ще в попередні епохи, але отримали своє теоретичне обґрунтування саме в процесі переформатування світоглядних уявлень, притаманних періоду, що розглядається. Головна ідея цих теорій полягала в тому, що боротьба за природні права (на життя, свободу, щастя, рівність, братерство) розумілася як абсолютно правомірна, відтак, революції в ім'я цих прав теж визнавалися правомірними власне через свою природність.

Перш за все варто наголосити, що всі революційні інновації привнесені в суспільну свідомість України політичними подіями середини XVII ст., подібно як і в інших європейських країнах, не лягали на чистий аркуш, а більшою чи меншою мірою підготовлялися попереднім розвитком суспільно-політичного та духовного життя українського етносу. Зміна світоглядної системи пов'язується з ренесансно-гуманістичними та реформаційними ідеями, які почали поширюватися на українських землях. З одного боку – вони не втрачали тут свого первісного змісту, а з іншого – набували національного виразу, зумовленого осмисленням актуальних проблем українського суспільства. В суспільну свідомість все глибше укорінюються стереотипи громадянських свобод, національного самовизначення, релігійної толерантності, соціальної справедливості, природної рівності людей, тобто тих свідомісних стереотипів, що згодом стали лозунгами повсталого народу [4, с. 19–20].

Як відомо, в політико-правовому сенсі крива феодальної системи досягла своєї кульмінації в період нідерландської та англійської революцій. Під час ідейної підготовки цих революцій, у процесі їх проведення склалось і активно втрутилось у боротьбу таке явище політико-правової свідомості, як юридичний світогляд, що прийшов на зміну теологічному світогляду середніх віків і за своєю сутністю, джерелами аргументації, способами пізнання суспільно-політичних явищ виступав його антиподом. Методологічною основою юридичного світогляду став раціоналізм, що вимагав вивчення й оцінки суспільно-політичних явищ, у тому числі держави і права, неупереджено і вільно, з позицій здорового глузду. З огляду на це – феодальна держава, її порядки й установи вбачалися нелогічними. Розумне суспільство – це сукупність вільних, юридично рівних індивідів, пов'язаних відносинами, які врегульовані та гарантовані нормами права. Класичним втіленням юридичного світогляду стала теорія природного права і пов'язаного з нею суспільного договору. Право вважалось основою, зв'язком суспільства, а держава розглядалася як гарант права. Для її розвитку першорядне значення мало створення міцного правопорядку, заснованого на формальній рівності суб'єктів права, гарантіях свободи підприємництва, приватної ініціативи і конкуренції, непорушності власності і договорів [6, с. 173–174]. У природних правах вбачали продиктовані розумом, дані від природи людям властивості, зокрема – бути вільним у переконаннях та діях, володіти й розпоряджатися власністю, бути рівним один з одним, мати гарантії від свавілля. Права на життя, свободу, рівність трактували як невід'ємні природні права. Відтак, нові суспільні і політичні порядки, що утверджувалися в ході революцій, як вже зазначалося, вважалися природними, тобто такими, які відповідали, знаходили своє виправдання у вищезначених властивостях і правах людської істоти. Ідею природних прав розвивала і доповнювала концепція суспільного договору, завдяки якій радикально змінився панівний раніше погляд на джерело публічної влади. Відтепер саме народ визнавався джерелом і зверхником усякої влади.

Усі вищезначені ідеї стали більшою чи меншою мірою підґрунтям і Української революції XVII ст. Втілення цих ідей знаходимо вже у творчості українських «ренесансних гуманістів» XVI – початку XVII ст., зокрема С. Оріховського, Й. Верещинського, І. Домбровського, С. Кленовича, С. Пекаліда, Я. Щасного-Гербурта, Л. Зизанія-Густановського, Д. Наливайка, М. Смотрицького, Й. Борецького, К. Саковича. Одним із перших теоретиків концепції природного права в Україні був відомий україно-польський («руського народу польської держави») мислитель і публіцист XVI ст. Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1566 рр.). Серед природних прав С. Оріховський виділяв такі: право на життя, мир, злагоду в суспільстві, право на справедливість, право власності, рівні можливості індивідів, неухильне дотримання договорів тощо. Порушення права власності, на його думку, є джерелом незгод у суспільстві, що приводить до заколотів, а відтак неминучого кінця держави. Людина повинна мати право на повноцінне життя, на свободу совісті, слова, справедливість при вирішенні будь-яких справ. Як відзначає відомий дослідник спадщини С. Оріховського В. Литвинов, «відсутність або порушення якогось із цих прав, на думку мислителя, є свідченням дикості, варварства, деспотизму і суперечить природному праву» [3, с. 446]. Природне право є вищим за людські закони, тому останні за потреби можна змінювати. Одним із найважливіших принципів природного права С. Оріховський уважав суворе дотримання договору. Його порушників він зараховував до найбільших злочинців.

Вагомого значення українські гуманісти надавали ідеї рівності представників усіх станів перед судом і законом (особливо у цьому сенсі доцільно відзначити С. Оріховського, погляди якого еволюціонували від християнської ідеї рівності усіх людей перед Богом до визнання правової рівності). Також вони відстоювали релігійну рівність, національну, а часами і рівність соціальну, виступали також на захист прав жінок. Зокрема, С. Оріховський заявляв, що жінка має навіть право брати «участь разом з чоловіком в управлінні державними справами» [3, с. 454]. Важливе місце ренесансні гуманісти відводили і такій морально-правовій категорії, як справедливість, розглядаючи її з погляду відповідності життя окремих людей і суспільства загалом природному праву і моральному закону. Саме держава, на думку С. Оріховського, повинна дбати про справедливість, вона ж можлива у суспільстві лише за умови рівності усіх громадян перед законом. Отже мислитель розрізняє право і справедливість, зокрема не тільки термінологічно, але й по суті. Як зазначає В. Литвинов «право, на його думку, одне для всіх: бідних і багатих, високих правителів і посіпства. Це твердження важливе, бо запроваджувало новочасний погляд про рівність усіх громадян стосовно права. Оріховський виразно усвідомлював, що лише на такій zasadі можна забезпечити справедливість у державі. Цілком у дусі концепції природного права Оріховський вимагає суворого, але справедливого покарання за скоєні злочини і винагороди – за доблесні вчинки» [3, с. 458].

Вагомого значення в тогочасній Україні набула також ідея свободи як суспільного ідеалу. Головно це зумовлювалося відсутністю державності в Україні, намаганням іноземних країн поневолити її. Звідси – і народні повстання, і поява козацтва, як вільних людей, які виборювали собі право на володіння землею і ніколи не мирилися з рабством. Касіян Сакович у 1622 р. писав: «Вольність – ось найважливіша річ поміж усіма, гідність їй уступає речами своїми. Тож освідчити можуть цю думку народи, бо вони до свободи ідуть од природи... Мужньо рицар у війнах до неї простує, не грішми, але кров'ю свободу купує. Запорозькеє військо ту вольність здобуло... Україна тим військом себе захищає...» [10, с. 98]. Для Оріховського, свобода теж є найбільшим надбанням людини, найвищим добром, природним станом. Водночас справжню свободу породжує такий лад, коли всі підкоряються праву. Запорукою свободи є дотримання законів. Їхня відсутність або ж виконання на власний розсуд, фактично означає і відсутність свободи.

Близькою була українським мислителям кінця XVI – початку XVII ст. проблема війни і миру. Подібно до європейських учених, вони чітко розрізняли справедливі і несправедливі війни. «Війни святі, як боронять свободу, несправедливі ж – прокляті з породу» (М. Пашковський «Україна татарами терзана» 1608 р.) [10, с. 48]. Несправедливими є загарбницькі війни, вони суперечать природному праву та є аморальними, а кожна держава, незалежно від її потужності, має бути рівноправним суб'єктом міжнародних взаємин.

Розмірковуючи над проблемою постанови держави і загалом не заперечуючи ідеї Божественного її походження, вітчизняні вчені все-таки причини її становлення пояснювали цілком природними чинниками: свободою волі, вродженою потребою людей до співжиття і суспільним договором. Особливо яскраво це можна проілюструвати на прикладі відомого трактату С. Оріховського «Напучення польському королю» (1543 р.), наскрізною темою якого стала ідея суспільного договору, який виражає волю народу та його суверенність. В основі справедливих відносин між правителем і підданими, на думку українських мислителів, теж повинен бути договір для виконання якого обидві сторони присягають взаємно виконувати взяті

на себе зобов'язання, дотримуючись закону. Набуває чітко визначеного змісту і думка про необхідність добровільної відмови кожного індивіда від певної частини своїх прав та передачі їх державі в ім'я спільного добра. Так, кожна людина, – писав, наприклад, П. Могила, – «від Бога й від природи має право на життя, на свободу та її захист, але якусь частку цих прав вона відчужує від себе й передає носіям державної влади», яка внаслідок цього стає виразницею волі та інтересів усіх [5, с. 110]. Повною мірою договірна теорія походження держави була відображена в «Пактах і конституціях законів та вольностей війська Запорізького» 1710 р., але це вже було юридичне (правове) оформлення такої ідеї [12, с. 149], а її витоки й розвиток необхідно шукати власне в розглядуваний період.

Дуже близькими до ідей тогочасних західноєвропейських мислителів видаються міркування українських гуманістів про сутність і призначення держави. Як зазначає В. Литвинов «держава, на їхню думку, має стояти над усіма станами, угрупованнями та окремими громадянами і водночас відображати волю та інтерес кожного. Вона є сторожем і гарантом забезпечення добробуту народу та запорукою його вільного розвитку. Функції держави пов'язувались із охороною миру і майна, передусім із захистом вітчизни від зовнішніх і внутрішніх ворогів та ширенням освіти і плеканням культури» [3, с. 437].

Ідеї гуманізму епохи Відродження, які розвивалися на вітчизняному ґрунті, загалом були явищем інтегрованим у загальноєвропейський процес. Водночас для української політико-правової думки кінця XVI – середини XVII ст. була характерною здатність до творчого синтезу цих ідей, які набували тут певного національного виразу, спрямованого на осмислення актуальних проблем тогочасного суспільства. Гуманізм епохи Відродження в Україні, як і загалом в Європі, породжував антифеодальну, передбуржуазну ідеологію, що готувала дорогу новому світогляду, у тому числі і юридичному, вільному від диктату церкви, авторитаризму і догматизму.

У XVII ст. значного поширення в Україні набувають праці таких визначних політичних мислителів, теоретиків природного права, як Ю. Ліпсій, Г. Гроцій, згодом Б. Спіноза, Т. Гобс, С. Пуфендорф. Їхні твори були в бібліотеках Києва, Чернігова, Острога, Новгород-Сіверського, Кременця, Луцька тощо [11, с. 193], а також у приватних книгозбірнях українських інтелектуалів, серед яких було чимало представників козацької старшини та духовенства. Філософські і природно-правові ідеї творів Ю. Ліпсія та Г. Гроція знайшли в Україні сприятливий ґрунт ще за життя їхніх авторів, а, отже, вплив цих ідей на українську революцію не варто недооцінювати. На Україні етичні та державно-правові ідеї цих мислителів особливої популярності набули не лише в середовищі інтелектуальної еліти, а й серед козаків, яким імпонували стоїчні ідеали незалежності, свободи, волелюбства, мужності, душевної незворушності, зневаги до смерті, готовності пожертвувати власним життям заради інших тощо. Завдяки цим постулатам у тогочасній Україні, як і в інших європейських країнах, проблематика призначення людини, її місця в житті та ролі в історії, набула особливої гостроти особливо в політичній, національній і соціальній сферах. Відтак, виникла потреба в ідеологічному обґрунтуванні революційних зрушень, метою яких було національне і соціальне визволення. Цю потребу надзвичайно вдало і лаконічно сформулював один із викладачів риторики Києво-Могилянської академії кінця XVII ст. За його словами, «як меч на полі бою, так і перо на папері волю здобуває» [11, с. 197].

Проблема зв'язку ренесансно-гуманістичних ідей із суспільно-політичною дійсністю була надзвичайно актуальною для багатьох тогочасних європейських

країн. І хоч України як окремої держави тоді не існувало, низка українських мислителів, перебуваючи під впливом цих ідей, все ж обмірковували майбутній шлях її політичного розвитку. Вони пов'язували його або з минулим (у вигляді князівства), або проектували нові моделі, покладаючи надії на державотворчий потенціал Війська Запорозького, авторитет якого у цей період неухильно зростав, причому серед різних верств тогочасного українського суспільства. Конкретні плани будівництва власної держави знаходимо, зокрема, у працях Й. Верещинського, П. Могили, Ю. Немирича тощо. Об'єднує їх розуміння того, що тільки власна держава здатна вирішити назрілі політичні проблеми сучасного їм українського суспільства, забезпечити його внутрішню стабільність та оборону від зазіхань зовнішніх ворогів. Правда, на думку В. Шевчука, тоді ці плани «звучали цілком утопічно і мали характер мисельної системи чи уявлення, а не чину» [13, с. 382]. Але це аж ніяк не применшує їх впливу на державотворчі процеси передреволюційних десятиріч, адже, разом зі світоглядними ідеями вітчизняних гуманістів, вони стали ідеологічною основою козацтва, визначили його політичні цінності, суспільні та правові орієнтації, ідейні основи.

Зокрема, Й. Верещинський у його «Війську Запорозькому пресвітлому виказі» від 1596 р. уважав, що державність України повинна ґрунтуватися на основі запровадження автономного козацького самоуправління. Визначальною у його концепції державності є автономія України у формі князівства чи герцогства з підпорядкованістю королю. З одного боку, це було повернення до старого князівського укладу, традиційного в Україні, а з іншого – державне утворення проектувалося нове, козацьке, з метою державного упорядкування козацтва, що було вельми на часі [13, с. 383]. Проект організації Війська Запорозького на Задніпров'ї мислитель уклав ще 1590 р., а остаточно опрацював 1596. Відтак, Йосип Верещинський був першим, хто накреслив конституцію (в розумінні лат. *constitutio* – установлення, устрій, порядок) України як Козацької держави, де князь ставав чільним правителем краю. Князь володів правом адміністративного управління всіма цивільними підданими – не козаками, незалежно на території якого полку вони жили. Йосип Верещинський політично обґрунтував державницький статус нового утворення: Українське задніпровське князівство мало бути у васальній залежності від короля. Чисельність війська, що виставлялося на вимогу короля з князівства, визначало Запорозьке Військо, яке жило за традиційними військовими звичаями та самоврядуванням. Вищою посадовою особою в козацькому війську лишався гетьман. У своєму першому проекті 1590 р. Й. Верещинський радив підпорядкувати гетьмана київському єпископу, в другому, 1596 р., гетьман уже мав підпорядковуватися князеві [13, с. 384]. Й. Верещинському також належить ідея, яка згодом стала особливим предметом домагань козаків: розглядати козацький стан як шляхетський, котрий має статус повноправних підданих Речі Посполитої, з відповідними соціально-економічними і політичними правами. Відтак, Й. Верещинському належить честь першого теоретика-фундатора Козацької держави, саме він визначив її корінні ідейні постулати і ступінь самоорганізації. Цікавим є те, що ідея Козацької держави була висунута й обґрунтована не православним за конфесією, а римо-католиком.

Інший український католик Ян Щасний Гербурт у «Розмислі про народ руський, написаний під час Московської конфедерації (1613)...» виразно ідентифікує національну належність свого народу, називаючи його українським. Виявляючи високу національну свідомість, він послідовно і категорично виступає проти польської експансії в Україні. Ведучи мову про претензії поляків щодо України,

він зазначив, що жодні обставини не здатні знищити руський народ, бо він живе на своїх землях від давніх часів, він створив на цих землях сильну державу, тому «жоден розум, жодне насильство не можуть досягти того, щоб Русі не було в Русі» [9, с. 449]. Отже, Ян Щасний Гербут утврджує думку про те, що український народ має давню державницьку традицію, закладену в його історичних звичаях. І саме ці звичаї є головним правом для України на свободу і самовизначення [1, с. 180]. А щодо привілеїв польської шляхти, які входять у суперечність з правами Русі, він зазначив: «Всяке право має бути таке: ті привілеї треба утримувати, котрі не суперечать праву, а цей привілей не тільки ламає право, але й згоду народів розрива; ...той привілей є вугіллям, котре може викликати великий вогонь» [9, с. 452]. Отже, мислитель акцентує увагу на тому, що прагнення польської шляхти, які вивищуються над привілеями самого українського народу, порушують його давнє право, і, фактично можуть розглядатися як зневажання його інтересів. Наслідком такого конфлікту може стати народне повстання. Своїм завданням мислитель вважає потребу «застерегти польську шляхту, закликаючи два народи – польський та український – до миру. Для цього варто зберегти права українського народу на його землі, православну віру, волевиявлення» [1, с. 181].

Продовжувачем ідеї козацького державотворення, але вже на вищому рівні був Тома Євлевич, який у поемі «Лабіринт» (1625 р.), за словами В. Шевчука, висував постулат Козацької держави вже цілком незалежної («Але треба: хай буде і держава і віра»), бо тільки тоді, коли це станеться, «по темряві ночі ясність сонця засяє» [10, с. 12]. Цікаво, що «Т. Євлевич звертається до державних традицій Київської Русі, бачачи сучасну йому Україну спадкоємицею тих традицій, політичних цінностей, він закликає українську шляхту повернутися до рідної вітчизни, стати їй справжніми синами, засуджує їх за те, що вони «давно з доріг... збилися, втоптаних дідами»» [1, с. 182].

Одним із перших мислителів православного спрямування, які не лише вдавалися до загальнофілософських міркувань політико-правового змісту, а й нерідко підходили до самої ідеї української держави в її теоретичному виразі був Петро Могила. За умов піднесення та спадів національно-визвольного руху він починає замислюватися над долею України і майбутньою українською державою, адже, видається, П. Могила виразно усвідомлював факт, що рано чи пізно зростання національної свідомості виштовхне на порядок денний питання про державно-політичне оформлення статусу українського етносу. Його роздуми про майбутню державу ще не були достатньо чіткими й завершеними, але, безперечно, вони мали тісний зв'язок з національно-визвольною боротьбою [5, с. 100]. Насамперед П. Могила був прихильником вже висловлених у середовищі українських діячів ідей – неперервного історичного розвитку України від найдавніших часів та її спадкоємного зв'язку з Київською Руссю, а також самодостатності Русі. У творах П. Могили виразно простежується розрахунок на злагоду суспільних станів, на конфесійну толерантність, на духовну єдність українського народу, яка дасть йому можливість усвідомити загальнонаціональні інтереси та потреби й створити державу на чолі зі сильним православним володарем. Уже звідси, на думку відомої дослідниці творчості П. Могили Валерії Нічик, видно, що він не думав про збереження подальшого підпорядкування України Польщі й підданство її православного населення королю-католику [5, с. 103]. Ідеальний володар зображується мислителем і як сильний проти ворогів батьківщини, і як гуманний щодо підданих. Його мудрість повинна виявлятися в керуванні зовнішньою й внутрішньою політикою держави, особливо у створених ним законах та їх непохитному

дотриманні. П. Могила свідомо віддає перевагу зверхності права, закону над царським маєстатом і необмеженою волею державного володаря. Хоч би якою сильною була воля володаря, він, навіть творячи громадянські закони, повинен їм підпорядковуватися й обмежувати ними свої дії. Тому, за П. Могилою, верховна влада повинна діяти й говорити від імені права й згідно з ним. Надання П. Могилою пріоритету законові й моралі перед особистою волею володаря ввело українську правосвідомість у контекст європейського політичного мислення.

У творах П. Могили значну увагу приділяють також ідеї справедливого суду, висувають вимогу рівності перед ним усіх людей: багатих і бідних, знатних і простих, можновладних і принижених. Суд повинен установлювати правду й карати за скоєні злочини відповідно до існуючих законів, незважаючи на особу злочинця. Але ця рівність не може бути здійснена, коли прихильники однієї зі сторін чинять на суд тиск. Вона порушується й тоді, коли судді керуються не правом, а особистими симпатіями та пристрастями, беруть хабарі, використовують правові інституції для власного збагачення й престижу [5, с. 125]. У роздумах П. Могили чітко простежуються і соціальні аспекти. Вимагаючи справедливого й рівного суду для всіх, він особливо піклується про захист інтересів бідних, сиріт і вдів. Головно, це впливало з християнської моралі й було спробою відродити гасло рівності первісних християнських громад за нових історичних умов, яку використовували також усі теоретики держави і права раннього Нового часу, зокрема Юстиніан Ліпсій, Гуго Гроцій, Томас Гоббс, Самуїл Пуфендорф та інші [5, с. 125].

Оригінальні погляди на ідею української державності викладені у концепції Ю. Немирича (представника української протестантської шляхти). Насамперед вони відображені у підготованому ним ще в 1632 р. та виданому в Парижі у 1634 р. трактаті «Роздуми про війну з московитами», промовах на сеймі та віршованих творах. Як випливає з їхнього аналізу, Ю. Немирич був противником абсолютизму та диктатури, сваволі та рабства, тиранії та деспотизму. Водночас він постає як поборник громадянських прав та свобод, у тому числі і свободи сумління. Порівнюючи суспільно-політичний устрій Речі Посполитої та Голландської республіки, він показує повну перевагу останнього, натомість устрій Росії порівнює з турецьким і зображає його як розсадник деспотизму і тиранії. «Некерований законами священний характер цієї країни так зміцнює владу, що сповнені забобонної шаноби мешканці ні свободи не прагнуть, ні неволі (даної, на їхню думку, Богом і царем) не відчувають і не уникають. Звідси цар такого схильного до забобонного страху народу втішається надмірним славослів'ям і найбільшою порівняно до інших могутністю» [8, с. 440]. Як бачимо, ці слова Ю. Немирича і на сьогодні не втрачають своєї гостроти.

Ідеальним Ю. Немирич вважає республіканський устрій держави. Таке бачення сформувалося у нього ще за часів навчання в західноєвропейських університетах Лейдена, Амстердама, Оксфорда, Кембриджа, Парижа, та під впливом ознайомлення з державним устроєм Голландії, Італії, Англії. Цей ідеал він намагався втілити і в Україні, теоретично обґрунтувавши в основних статтях Гадяцького трактату. У концепції Ю. Немирича вагоме місце займає ідея суверенітету, розбудови української національної держави з урахуванням досвіду тогочасних республікансько-федеративних держав Західної Європи та реальних потреб України. Ю. Немирич осмислює категорію «обов'язку» як одну з визначальних у відстоюванні інтересів Вітчизни. «Саме «обов'язок кличе прийти на допомогу Батьківщині усіх або принаймні тих, які віддані їй». На цій основі Ю. Немирич

формує і свою концепцію державного лідера, від постаті якого залежить безпосередньо становище держави» [1, с. 183]. Важливими у Ю. Немирича виступають союзи України з іншими державами. Вони є неминучими і необхідними, оскільки Україна ще не має достатньо потуги, щоб самостійно протистояти зовнішнім експансіям. Адже «важко-бо, здається, і вельми обтяжливо без союзу, без допомоги союзників тій державі, яка понад волю всіх ревно, власними силами протистоїть вельми могутнім ворогам християнського світу» [8, с. 444]. Отже, враховуючи тогочасне становище України, головне, геополітичне, Ю. Немирич виступає поборником ідеї автономності Козацької держави під протекторатом іншої держави. Вірогідно, саме він був автором концепції Великого князівства Руського як складової частини Речі Посполитої, втіленої у Гадяцькій угоді.

Не можемо оминати увагою і неодноразово висловлювану в українській політико-правовій думці як революційного (в риторичі її діячів), так, особливо, післяреволюційного періоду, ідею права народу на опір владі. Тут, як видається, вітчизняні автори були суголосними з європейськими мислителями, навіть певною мірою випереджаючи деяких з них у гостроті своїх поглядів. Аналізуючи Літопис Самійла Величка, Н. Яковенко наголошує: «доходячи до сакраментального пункту – обґрунтування законності status quo, здобутого козацькою шаблею в ході революції, Самійло Величко резюмує: у тому, що козаки зламали присягу, винні перш за все поляки, бо це вони незалежно від королівської волі зневажили права й вольності козаків та малоросіян, зламавши таким чином і свою присягу... Отже, козаки, за логікою його доказів, лише використали право на опір, що належало їм як вірним слугам-рицарям короля (на вірності попередніх козацьких служб послідовно наголошено). Ці міркування Величко підсилює думкою про натуральне право будь-якої живої істоти шукати всілякими способами собі свободи. Тож не гріх було зробити це й козакам, піднівши зброю на своїх озлоблених, які порушили Боже і природне право вільного, шляхетного, савроматійського козацько-руського народу» [14, с. 292]. Ці висновки Літопису С. Величка співпадають із положеннями «Виводу прав України» та «Маніфесту до європейських держав» Пилипа Орлика, що мали на меті довести законність державотворчого чину Івана Мазепи. Обґрунтувавши порушення царем суверенітету козацької держави – незалежного князівства, створеного Богданом Хмельницьким, П. Орлик наголосив: «...козаки мають за собою право людське й природне, одним з головних принципів котрого є: народ завжди має право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слухний час» [14, с. 292]. Також і автор «Історії Русів» доводив, що всіляке творіння має право буття своє боронити, власність і свободу і що народ Руський прагнув волі, або ліпшого життя у власній землі своїй і мав про те задуми, всьому людству властиві [14, с. 379]

Отже, підсумовуючи вищевикладене, можемо зробити такі висновки. У XVI–XVIII ст. майже на всьому європейському континенті починаються процеси революційного становлення, а в подальшому і утвердження нового політико-правового ладу. З XVI ст. аналогічні процеси розгортаються і в Україні. Насамперед, відбувається зміна світоглядної системи, що пов'язується з поширенням на українських землях ренесансно-гуманістичних та реформаційних ідей. Теорія природного права з її концепцією невід'ємних природних прав людини та концепцією суспільного договору стали підґрунтям як європейських, так і української революції XVII ст. Їхне втілення знаходимо у творчості українських «ренесансних гуманістів» XVI – початку XVII ст. – С. Оріховського, Й. Верещинського, І. Домбровського, С. Кленовича, С. Пекаліда, Я. Щасного-Гербурта, К. Саковича.

У XVII ст. значного поширення в Україні набувають праці таких визначних політичних мислителів, теоретиків природного права, як Ю. Ліпсій, Г. Гроцій, згодом Б. Спіноза, Т. Гобс, С. Пуфендорф. Державно-правові ідеї цих мислителів особливої популярності набувають не лише в середовищі інтелектуальної еліти, а й серед козацтва – основної рушійної сили революції. Дехто з українських мислителів, незважаючи на те, що до 1649 р. Україна не мала власної держави, обмірковував майбутній шлях її політичного розвитку. Конкретні плани побудови власної держави втілені, зокрема, у працях Й. Верещинського, П. Могили, Ю. Немирича тощо. Вони стали логічним продовженням і розвитком державницьких підходів українських ренесансних гуманістів та відображали тенденцію до поєднання осмислення історії власної державотворчої традиції з вивченням західного досвіду. Аналіз політико-правових ідей українських авторів, реальні історичні події XVII ст. засвідчують появу серед українського населення виразних тенденцій до побудови власної держави. Відтоді ідея української національної держави стала основоположною для козацького державотворення і провідною у визвольних змаганнях народу усіх наступних століть.

Список використаних джерел

1. *Куташев І.* Політичні ідеї періоду становлення Козацької держави // Політичний менеджмент. № 2. 2007. С. 176–185
2. *Литвинов В.* Ренесансний гуманізм в Україні (Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – поч. XVII ст.). Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. 472 с.
3. *Литвинов В.* Україна в пошуках своєї ідентичності. XVI – початок XVII століття: іст.-філос. нарис: [монографія]. Київ: Наукова думка, 2008. 528 с
4. *Матях В.* Національно-визвольна війна як фактор формування суспільної свідомості української нації (нетрадиційний ракурс дослідження) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Вип. 7. 2000. С. 15–30
5. *Нічик В. М.* Петро Могила в духовній історії України. Київ: Український Центр духовної культури, 1997. 328 с.
6. *Орач. Є. М.* Історія політичних і правових вчень: навч. посібник. Київ: Атіка, 2005. 560 с.
7. *Смолій В., Степанков В.* Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 194 с.
8. Тисяча років української суспільно-політичної думки [Текст]: у 9 т. / голова ред. кол., наук. ред. Т. Гунчак. Київ: Дніпро, 2001 Т. 2. 536 с.
9. Україна: антологія пам'яток державотворення, X–XX ст.: у 10 т. / редкол.: І. М. Дзюба та ін. Київ: Основи, 2008. Т. 2. 616 с.
10. Україна: антологія пам'яток державотворення, X–XX ст.: у 10 т. / редкол.: І. М. Дзюба та ін. Київ: Основи, 2008. Т. 3. 496 с.
11. Філософія Відродження на Україні / М. В. Кашуба, І. В. Паславський, І. С. Захара та ін. Київ: Наукова думка, 1990. 336 с.
12. *Шевчук Л. Е., Шевчук Т. П.* Основоположні засади та чинники формування національної правової системи в українській козацькій державі – Гетьманщині // Право України. №1. 2020. С. 140–158.
13. *Шевчук В.* Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. 392 с.
14. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с.

References

1. Kutashev, I. (2007). Politychni idei periodu stanovlennia Kozats'koi derzhavy. In: *Politychnyj menedzhment*, 2, 176–185.
2. Lytvynov, V. (2000). *Renesansnyj humanizm v Ukraini (Idei humanizmu epokhy Vidrozhennia v ukrains'kij filosofii XV – poch. XVII st.)*. Kyiv. Vydavnytstvo Solomii Pavlychko «Osnovy».
3. Lytvynov, V. (2008). *Ukraina v poshukakh svoiei identychnosti. XVI – pochatok XVII stolittia: ist.-filos. narys*. Kyiv. Naukova dumka.
4. Matiakh, V. (2000). Natsional'no-vyzvol'na vijna iak faktor formuvannia suspil'noi svidomosti ukrains'koi natsii (netradytsijnyj rakurs doslidzhennia). In: *Ukrains'ka kozats'ka derzhava: vytoky ta shliakhy istorychnoho rozvytku*, 7, 15–30.
5. Nychyk, V. (1997). *Petro Mohyla v dukhovnij istorii Ukrainy*. Kyiv. Ukrains'kyj Tsentr dukhovnoi kul'tury.
6. Orach, Ye. (2005). *Istoriia politychnykh i pravovykh vchen': Navchal'nyj posibnyk*. Kyiv. Atika.
7. Smolij, V., Stepankov, V. (2014). *Ukrains'kyj politychnyj proekt XVII st.: stanovlennia natsional'noho instytutu vlady*. Kyiv. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
8. *Tysiacha rokiv ukrains'koi suspil'no-politychnoi dumky*. (2001). Kyiv. Dnipro, 2.
9. *Ukraina: antolohiia pam'iatok derzhavotvorennia, X–XX st.* (2008). Kyiv. Osnovy, 2.
10. *Ukraina: antolohiia pam'iatok derzhavotvorennia, X–XX st.* (2008). Kyiv. Osnovy, 3.
11. Kashuba, M. V., Paslavs'kyj, I. V., Zakhara I. S. ta in. (1990). *Filosofiiia Vidrozhennia na Ukraini*. Kyiv: Naukova dumka, 336 s.
12. Shevchuk, L., Shevchuk, T. (2020). Osnovopolozhni zasady ta chynnyky formuvannia natsional'noi pravovoi systemy v ukrains'kij kozats'kij derzhavi – Het'manschyni. In: *Pravo Ukrainy*, 1, 140–158.
13. Shevchuk, V. (1995). *Kozats'ka derzhava. Etiudy do istorii ukrains'koho derzhavotvorennia*. Kyiv. Abrys.
14. Yakovenko, N. (1997). *Narys istorii Ukrainy z najdavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.* Kyiv. Heneza.

UKRAINIAN NATIONAL REVOLUTION OF THE 17TH CENTURY IN THE EUROPEAN CONTEXT: IDEOLOGICAL ORIGINS

L. Shevchuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000,
e-mail: liliana.shevchuk@lnu.edu.ua*

Throughout the course of the 16th – 17th centuries, a new epoch begins in the history of European civilization – the epoch of the New Age. A revolutionary formation and, subsequently, the establishment of a new state system based on political democracy, legal freedom and civil equality are taking place. As in other European countries, significant socio-political transformations in Ukraine were also due to the national revolution of 1648–1676.

Analyzing the events in Ukraine in the mid-seventeenth century as a component of the pan-European revolutionary movement, the author considers the attitudinal and ideological origins of the Ukrainian revolution. Their common European features, as well as specific features are clarified and characterized. In general, the change in the worldview system in Ukraine is associated with the renaissance-humanist and reformation ideas that began to

spread in the Ukrainian lands without losing its original meaning, but acquiring here a kind of national color, aimed at understanding the urgent problems of Ukrainian society.

In the field of political and legal doctrine, the assertion of the legal worldview takes place, replacing the theological. Its classic embodiment became the theory of natural law with its concept of inalienable natural human rights as well as the concept of social contract. These ideas became, to a greater or lesser extent, the basis of the Ukrainian revolution of the seventeenth century. Their embodiment can be found in the works of Ukrainian «Renaissance humanists» of the 16th – early 17th centuries: S. Orikhovsky, J. Vereshchynsky, I. Dombrovsky, S. Klenovych, S. Pekalid, J. Shchasny-Herbert, K. Sakovych.

It is found that in the seventeenth century, the works of such prominent political thinkers, theorists of natural law as J. Lipsius, G. Grotius, later B. Spinoza, T. Hobbes, S. Pufendorf were becoming widespread in Ukraine. They found a favorable ground in Ukraine and directly influenced the Ukrainian revolution, as the state and legal ideas of these thinkers became especially popular not only among the intellectual elite, but also among the Cossacks – the main driving force of the revolution.

A number of Ukrainian thinkers, despite the fact that until 1649 Ukraine did not have its own state, were considering the future path of its political development. Specific plans of forming own state are embodied, in particular, in the works of J. Vereshchynsky, P. Mohyla, Y. Nemyrych, and others. They became a logical continuation and development of the state approaches of Ukrainian Renaissance humanists and reflected the tendency to combine the understanding of the history of their own state-building tradition with the study of Western experience. The analysis of political and legal ideas of Ukrainian authors, real historical events of the seventeenth century testify to the emergence among the Ukrainian population of clear tendencies to build their own state. Since then, the idea of the Ukrainian nation-state became fundamental to the Cossack state-building and leading in the liberation struggles of the Ukrainian people of all subsequent centuries.

Keywords: Ukrainian statehood, history of philosophy of law, natural law, justice, freedom, resistance to government.

*Стаття: надійшла до редакції 17.03.2021
прийнята до друку 18.05.2021*